

اوراق خیریه در ترازوی فقه

مجید رضایی

مقدمه

در متون دینی از عناوینی همچون صدقه، انفاق، وقف، ایثار مالی و برآوردن نیاز برادر دینی، زیاد به کار رفته است و مؤمنان به طور گسترده و با تأکیدات زیاد به انجام این امور ترغیب شده‌اند. از ویژگی‌های مهم نظام اقتصادی مبتنی بر دین، اخلاقی بودن آن است و رفتارهای آخرت‌گرایانه بدون توجه به منافع مادی، به شکل‌های گوناگون ترسیم می‌گردد. اگر در نظام‌های متعارف، اصل بیشینه کردن سود، محور تصمیمات انسان اقتصادی است، اصل حاکم بر رفتار انسان مؤمن جلب حداکثر رضایت الهی است. محور بودن این اصل، زمینه تحقق رفتارهای دینی مثل وقف، انفاق و غیر آن را فراهم می‌سازد که آثار آن در جوامع اسلامی به وفور مشهود است. با مدیریت و جهت‌دهی صحیح در بُعد توزیع، تولید و مصرف، این آثار نمود بیش‌تری خواهند یافت. امروزه گسترش تکنولوژی و شیوه‌های نوین استفاده از اموال کوچک، موجب شده با انتشار اوراق خیریه، کمک‌های افراد جمع‌آوری و در موارد مفید صرف شود. برای جلوگیری از سوء استفاده و انحراف از راه‌های صحیح جمع‌آوری کمک‌های مردمی و مبتلا شدن به اموری که از نظر شرع حرام و باطل است، در این مقاله بعد از بیان آثار اقتصادی و شرایط کلی حاکم بر انتشار اوراق خیریه به بررسی اوراق مختلفی می‌پردازیم که هم اکنون در جامعه ما رواج دارد.

آثار اقتصادی اوراق خیریه

انتشار اوراق خیریه می‌تواند شکل جدیدی از تحقق صدقه و انفاق و ایثار مالی باشد.

امروزه با گسترش جوامع، لزوم گردآوری صدقات کوچک برای انجام طرح‌های بزرگ چشمگیر شده است؛ زیرا بسیاری از افراد مشتاق به انجام امور خیریه، یا از موارد مصرف آن اطلاع کافی ندارند یا اموال را در اموری صرف می‌کنند که ضرورت چندانی ندارد. به طور کلی آثار انتشار این اوراق را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

۱- جلب و جذب کمک‌های مردم: انتشار این اوراق انگیزه مناسب برای افراد را ایجاد می‌کند تا در طرح‌های مفید و خدایسندانه شرکت کنند. امروزه تعیین برخی روزها برای کمک به مردم فقیر باعث شده است افراد زیادی در این امر خیر شرکت کنند، به گونه‌ای که اگر این برنامه‌ها اعلام نمی‌شد بسیاری این عمل خیر را فراموش می‌کردند و از ثواب اعطای چنین کمک‌هایی محروم می‌شدند.

۲- مدیریت صحیح و هدایت کمک‌ها در موارد ضروری: هرگاه افراد معتمد و با درایت مسئولیت این کار را به عهده گیرند، لازم‌ترین و ضروری‌ترین مصارف را تشخیص داده و کمک‌های مردمی را به آن امور تخصیص خواهند داد. بر حسب شرایط زمانی و مکانی، گاه ساخت مکان‌های ورزشی یا آموزشی ضروری است و گاه سیر کردن فقرا و یا ساختن خانه‌های سیل‌زدگان و گاه تعمیر و احداث مساجد و مکان‌های مذهبی ضرورت می‌یابد.

۳- انجام پروژه‌های بزرگ با استفاده از کمک‌های کوچک: کمک‌های نقدی کوچک هرگاه با هدایت صحیح جمع‌آوری شود می‌تواند طرح‌های بزرگی را تحقق بخشد؛ طرح‌هایی که یک یا چند نفر از انجام آن ناتوانند.

۴- جذب نقدینگی مردم و هدایت آن به امور تولیدی و خدماتی: از جمله اهداف سیاست پولی، جهت‌دهی نقدینگی کشور به امور تولیدی و خدماتی لازم برای تقویت بنیه اقتصادی و پول ملی است. مؤسسات خیریه می‌توانند کمک‌های ریز و درشت مردم را جمع کرده و به دست نیازمندیانی که سرمایه لازم برای فعالیت اقتصادی ندارند، برسانند. در این صورت علاوه بر تأمین زندگی گروهی از مردم، بنیه اقتصادی کشور نیز بالا رفته، پول ملی تقویت می‌شود.

۵- سامان‌دهی امر توزیع درآمدها و رفع فقر: وجود نیازمندان در جامعه و عدم برخورداری از تقاضای مؤثر، عاملی در بحران اقتصادی است. ایجاد تقاضای مؤثر برای آن‌ها و بهبود توزیع درآمدها سبب رفع فقر و حرکتی در جهت فروش کالاهای تولید شده، است.

۶- بهبود رشد اقتصادی در پرتو رشد تولید و افزایش تقاضای مؤثر: با تحقق هدف چهارم و پنجم از یک سو فعالیت‌های مفید و مولدی شکل می‌گیرد و از طرف دیگر، بخشی از افراد که توان تقاضا نداشتند متمکن شده وارد بازار می‌گردند و این دو دست به‌دست هم داده اقتصاد را از رکود در آورده و یا بر رونق آن می‌افزایند.

اصول کلی حاکم بر انتشار اوراق خیرخواهانه

برای بهره‌گیری بیش‌تر از انتشار اوراق خیریه و صحت عمل آن و تأمین اهداف اخلاقی و اقتصادی اسلام، انتشار اوراق مذکور باید اصول زیر را تأمین کند:

- ۱- حفظ انگیزه‌های دینی و معنوی: طبق آموزه‌های دینی، انسان در صورتی از ثواب اخروی برخوردار است که عمل را با انگیزه و نیت خالص انجام دهد. کمک مالی هرگاه برای خدا و «فی سبیل‌الله» باشد و در پی آن آزار نباشد، انفاقی قلمداد می‌شود. که بیش از هفتصد برابر نتیجه می‌دهد و گرنه همچون پرداخت ریاکارانه باطل و بی‌ارزش خواهد بود،^۱ چنان‌که در میدان جنگ هم اگر کسی به نیت کسب غنیمت وارد معرکه شود و کشته گردد، شهید نیست و اجری ندارد. بنابراین، در صورتی جمع‌آوری کمک‌های مردمی ارزش دینی دارد که نیت مردم صحیح باشد و کمک‌های مالی خود را به عشق جایزه عطا نمایند. تغییر نیت نه فقط باعث محروم شدن از ثواب اخروی می‌گردد بلکه چه‌بسا باعث بطلان و حرمت جمع‌آوری مبالغ مذکور شود و تصرف در آن را دچار اشکال شرعی کند.
- ۲- جلوگیری از شمول عناوین محترم بر انتشار اوراق: در انتشار اوراق و مراحل اجرایی جمع‌آوری مبالغ و صرف آن می‌بایست مراقبت جدی صورت گیرد تا مبادا با عناوین محرم مثل ربا، قمار، اسراف و تبذیر، اکل مال به باطل آمیخته گردد. در غیر این صورت ابزارهای دینی برخلاف اهداف خود در جهت گسترش فساد و اقتصاد ربوی عمل خواهد کرد.

۳- حفظ قصد و رضایت واقعی افراد و اجتناب از اعمال صوری و ظاهری: در طراحی اوراق مذکور بایستی روابط حقوقی را چنان روشن و گویا کرد که شرکت‌کنندگان با رضایت کامل و آگاهی تمام اقدام به مشارکت کرده از انجام هر نوع عملیات صوری و ظاهری اجتناب کنند.

۴- مراقبت بر مصرف صحیح اموال در موارد اعلام شده: متصدیان جمع‌آوری می‌بایست اموال را در راه‌های اعلام شده صرف کنند تا اعتماد عمومی را خدشه‌دار نسازند. برای این منظور لازم است از یک سو از افرادی که وجهه مقبولی بین افراد دارند استفاده کرد و از

سوی دیگر با نظارت و کنترل‌های منظم، از انحراف و سوء استفاده جلوگیری نمود.

۵- تناسب جایزه‌های تشویقی با کارهای خیریه: جایزه‌ها باید به گونه‌ای باشد که به نیت خیر افراد ضربه نزند و به گونه‌ای نگردد که افراد زیادی به امید کسب جایزه وارد میدان انفاق گردند. هدف جایزه تشویق بیش‌تر مردم به کار خیر است، نه آن که انگیزه آن‌ها را برای رسیدن به مال زیاد، شدت بخشد. عمل اگر با تقوا همراه باشد هر چند از نظر مقدار کم جلوه کند، همچون آب زلال در زمین فرو می‌رود و درختان با ثمر را نتیجه می‌دهد و عمل زیاد بی‌بهره از تقوا همچون کف روی آب است، فقط جلوه ظاهری دارد و پایدار نخواهد ماند.^۲ امیر مؤمنان فرمود: عمل با تقوا هیچ‌گاه کوچک شمرده نمی‌شود، چرا که قبول می‌گردد.^۳

۶- اطلاع مردم خیر از نتیجه مصرف اموال: اطلاع و آگاهی مردم از محل مصرف وجوه جمع‌آوری شده و مشاهده برخی از آن‌ها در محیط زندگی خود و بستگان و هم‌کیشان، سبب می‌شود مردم به شرکت در امور خیر بیش‌تر تشویق گردند.

۷- مطابقت نشر اوراق با فتاوی مراجع: وجود مجتهدان مختلف که هر یک مقلدان متعددی دارند، ایجاب می‌کند که انتشار اوراق با فتاوی افراد بیش‌تری مطابقت داشته باشد تا امکان مشارکت بیش‌تر مردم متدین فراهم گردد.

انواع اوراق خیریه منتشر شده

با توجه به اصول مطرح شده برخی از انواع اوراق خیریه و مطابقت آن‌ها را با این اصول، در ذیل می‌آوریم.

۱- بلیط‌های بخت‌آزمایی: سال‌ها قبل از انقلاب، بلیط‌های بخت‌آزمایی به مبلغ معینی فروخته می‌شد و پس از قرعه‌کشی جایزه‌های بزرگی به افراد برنده تعلق می‌گرفت. جوایز زیاد عامل مهمی در خرید بلیط ارزان بود و هر کس شانس خود را می‌آزمود، جوایزی مثل خانه‌های مسکونی و اتومبیل، می‌توانست هر فردی را تحریک کند. اموال بسیاری جمع می‌شد و اندکی از آن بین تعداد کمی به عنوان برنده تقسیم می‌گردید. علمای مذهبی خرید و فروش آن را که با قصد برد و باخت همراه بود تحریم کردند و معامله و تصرف در اموال را باطل دانستند.^۴ در واقع این خرید و فروش قماری بود که با استفاده از روابط ریاضی و محاسبه اعداد بزرگ انجام می‌گرفت.

۲- بلیط‌های اعانه ملی: با تحریم بلیط‌های بخت‌آزمایی صاحبان این شرکت‌ها شیوه کار را تغییر دادند و برای جلب مؤمنان با تغییر نام آن به اعانه ملی اعلام کردند پول‌های جمع‌آوری شده صرف کمک به امور خیریه می‌گردد و برای تشویق افراد به شرکت در آن، جوایزی را اختصاص دادند. برای جلب بیش‌تر مردم، فروشندگان بلیط را از بین افراد عاجز و نابینا انتخاب و با تبلیغات گسترده مردم را به مشارکت در امور خیر دعوت کردند. علمای مذهبی و مراجع تقلید به علت بی‌اعتمادی کامل به نظام حاکم این شیوه را ترفندی بیش ندانسته و چون با تغییر اسم و اعمال صوری و ظاهری ماهیت آن تغییر نکرده بود، فتوا به حرمت و بطلان خرید و فروش بلیط‌های اعانه ملی دادند؛^۵ زیرا افراد به قصد برنده شدن جایزه بلیط تهیه می‌کردند و کم‌تر کسی فکر کمک به امور خیریه را در سر داشت. امور خیریه و اعانه ملی پوشش ظاهری برای اهداف باطل بود. در واقع این نوع خرید و فروش‌ها مصداق اکل مال به باطل است و عرف جامعه تراضی آن را معتبر نمی‌داند؛ چون رضایت شخص به خرید و فروش، مقتد به بردن است، همچون رضایتی که قمارباز قبل از شروع بازی دارد، و این‌گونه تراضی عرفاً و شرعاً معتبر نیست.

البته چنان که افراد مختلف به قصد کمک به محرومان و ایجاد مراکز خیریه، کمک‌های خود را به مؤسسه یا شرکتی بدهند و مؤسسه مزبور برای تشویق افراد به شرکت در امور خیر جوایزی را برای عده‌ای به قید قرعه در نظر بگیرد، منع شرعی ندارد؛ اما همه وجوه جمع شده باید در مصارف واقعی و اعلام شده برسد.^۶

در واقع، در این شیوه خرید و فروش مطرح نیست، بلکه افراد کمک‌های خود را در اختیار مؤسسه قرار می‌دهند و مؤسسه واسطه صرف است. مشابه آن جوایزی است که بانک‌ها برای تشویق افراد به باز کردن حساب‌های قرض‌الحسنه و یا افزایش موجودی انجام می‌دهند و از نظر فقها اشکالی ندارد؛^۷ زیرا اعطای جایزه بدون شرط انجام می‌گردد و پرداخت مبلغ اضافی در قرض از طرف قرض‌گیرنده بدون شرط جایز است.^۸ تحقق این امور قبل از انقلاب برای علما فقط در ذهن بود، ولی پس از انقلاب ابتدا بانک‌ها جوایزی را برای تشویق به قرض‌الحسنه قرار دادند و به تدریج به موارد دیگر نیز گسترش یافت.

۳- برگه‌های مسابقات فرهنگی و هنری: از مواردی که مؤسسه یا نهادی درصدد جمع مبالغ خیریه برای اهداف انسانی و اسلامی برمی‌آید، برگزاری مسابقات فرهنگی و هنری

است. اشخاص با تهیه برگه سؤال و تکمیل آن همراه با واریز مبلغ خاصی در آن شرکت می‌کنند، سپس به برندگان، جوایزی از آن مبالغ جمع‌آوری شده داده می‌شود و پس از کسر هزینه‌ها مابقی را صرف امور خیریه می‌نمایند. در این موارد باید افراد مبلغ واریزی را برای هزینه انجام مسابقه مثل طرح سؤال و تصحیح و اضافه آن را برای کمک به امور خیریه در نظر گیرند. اگر مراد از کار خیر برگزاری مسابقه فرهنگی و افزایش سطح اطلاعات دینی و علمی افراد باشد افراد باید مبالغ واریزی را به قصد کمک به امور خیریه و گسترش فرهنگ دینی و انجام مسابقات و اعطای جوایز به برندگان پرداخت کنند، نه آن‌که مبالغ برای شرکت در مسابقه باشد تا با قرعه‌کشی جایزه ببرد؛ زیرا شبیه قمار می‌گردد و باطل است.

۴- برگه‌های ارمغان بهزیستی: با وقوع حادثه تلخ سیل شمال، اداره بهزیستی با انتشار اوراق ویژه‌ای همگان را به مشارکت در امر بازسازی مناطق مزبور فراخواند و برای تشویق، جوایزی را به قید قرعه برای تعدادی در نظر گرفت. همکاری گسترده مردم در انجام این امر خداپسندانه باعث شد مؤسسات مختلف این شیوه را برای تأمین مالی و اجرای پروژه‌های مفید در پیش گیرند. همان‌گونه که بیان شد همیاری مردمی در انجام طرح‌ها از مصادیق بارز انفاق در راه خدا و تعاون بر نیکی است و اگر با مبالغ جمع‌آوری شده، اموال با دوام خریداری شود اگر با قصد و نیت وقف باشد وقف جمعی تلقی گردد و از این راه می‌توان عمل وقف را گسترش داد. وقف اموال بادوام به ثروت قابل ملاحظه‌ای نیاز دارد و با جمع مبالغ کوچک هم تحقق یافتنی است. اعطای جایزه هم اشکالی پدید نمی‌آورد، ولی باید حالت واقعی خود را داشته باشد و نیت افراد به همان صورت واقعی بماند و گرنه تصرف در اموال و جوایز اشکال شرعی پیدا می‌کند. پول‌هایی که بدون قصد خیر پرداخت‌کننده جمع‌آوری گردد چون اعطای آن به وجه شرعی نبوده آثار مجهول‌المالک بر آن مترتب می‌گردد و چون صاحبان آن مشخص است (به خاطر معلوم بودن شماره اوراق) باید به افراد برگردانده شود. تصرف در جوایز هم تصرف در جوایز مسابقه‌ای است که حالت برد و باخت (قمار) پیدا کرده است.

در این موارد، هدف مؤسسات نباید افزایش حجم مبالغ بدون توجه به ضوابط شرعی باشد، بلکه هدف تقرب بندگان به خدا و تعاون بر تقوا و نیکی است. اعلام جوایز بزرگ

مادی مثل جوایز سی میلیون تومانی نیت بسیاری را از قصد خیر به شرکت در مسابقه جهت بردن جایزه تغییر می‌دهد. برای گسترش این طرح‌ها می‌توان از جوایز معنوی و زیارتی بهره گرفت. نیز شایسته است اوراق کمک به طرح‌های مناسب هر منطقه و استان، برای افراد آن منطقه تهیه و توزیع گردد و در کنار طرح‌های ملی به طرح‌های منطقه‌ای هم توجه شود.

در ضمن، گسترش این امور نباید به کمک‌های سنتی و پر ثمر مردم در ایام ماه رمضان و محرم و ... خلل وارد سازد و اداره، مساجد، تکایا و حسینیه‌ها و دیگر مراکز فرهنگی را با اشکال مواجه کند. هم‌چنین می‌بایست سعی در کاهش هزینه‌های تبلیغی شود.

۵- اوراق پنتاگون: از سال ۱۹۹۰ در ایتالیا نوعی بازی با پول توسط شرکتی به نام پنتاگون مطرح شد و به سرعت در ده‌ها کشور گسترش یافت که تلقی جدی از آن قمار مدرن بود. در سال‌های اخیر همین اوراق به صورت اوراق خیریه در کشور ما رواج یافتند و شرکت‌های متصدی امر در اطلاعیه‌های خود بیان کردند که بخشی از مبالغ جمع‌آوری شده را به امور خیریه اختصاص می‌دهند.

در این طرح اغلب پول‌های جمع‌آوری شده در اختیار صاحبان شرکت و افرادی قرار می‌گیرد که در سلسله تصاعدی شبکه قرار گرفته‌اند و شانس این را داشته‌اند که پس از آن‌ها افراد زیادی جذب شبکه شده تا مبالغ واریزی به حساب آن‌ها انتقال یابد. این اوراق انواع مختلفی دارد؛ یک نوع این است که فرد متقاضی برگه عضویت هشتاد دلاری را از پایگاه شرکت در اینترنت یا غیر آن تهیه می‌کند که بر روی آن اسامی هفت نفر به ترتیب آمده و نام فردی که انسان برگه را از او خریده در ردیف هفتم قرار دارد. پس از خرید، متقاضی باید چهل دلار به حساب شرکت و چهل دلار به حساب نفر ردیف اول بریزد. پس از آن سه برگه برای او ارسال می‌شود که بر روی هر کدام اسامی هفت نفر از جمله شخص متقاضی در ردیف هفتم نوشته شده و متقاضی باید این سه برگه را به سه نفر بدهد تا آن‌ها مشابه او پول واریز کنند و این سلسله ادامه می‌یابد. برای رسیدن متقاضی اول به ردیف اول باید هفت مرحله بگذرد یعنی (۲۱۸۷، ۷۲۹، ۲۴۳، ۸۱، ۲۷، ۹، ۳) ۲۱۸۷ نفر در مرحله آخر و در کل ۳۲۸۰ نفر جذب شرکت شوند تا به او مبلغ (۲۱۸۷ × ۴۰ = ۸۷۴۸۰) دلار و برای شرکت مبلغ (۳۲۸۰ × ۴۰ = ۱۳۱۲۰۰) دلار

واریز شود.

برای برنده شدن افرادی که در مرحله هشتم جذب شرکت می‌شوند (۶۵۶۱ نفر) باید حدود ۱۴/۵ میلیون نفر وارد شبکه شوند (به تعداد خانوارهای ایران). افرادی که می‌توانند وارد شبکه شوند به زودی به انتها می‌رسد و افراد کمی از این میان، مبالغ هنگفتی به جیب می‌زنند و تعداد زیادی در حسرت پولدار شدن آنی باقی می‌مانند. در کشور ما به جای تصاعد ۳ از رقم ۷ استفاده کردند؛ یعنی برای برنده شدن متقاضی اول باید تعداد ۸۲۳۵۴۳ نفر وارد شرکت شوند. این شرکت‌ها با طرح عناوینی مثل قصد هبه کردن مبالغ به شرکت، قصد کارهای خیریه و غیر آن سعی در جلب مؤمنان داشتند.

بدون تردید این امور نیز از مصادیق بارز اکل مال به باطل و قمار است و هوشیاری مجامع علمی و دینی در پاسخ صحیح و همه‌جانبه به چنین حیل‌هایی مانع سوء استفاده خواهد شد.

امید است روحیه انفاق و ایثار مالی همراه با قصد تقرب به خداوند در جامعه اسلامی ما بارورتر گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بقره (۲) آیات ۲۶۱-۲۶۴.
۲. رعد (۱۳) آیه ۱۷.
۳. نهج البلاغه، صبحی صالح، کلمات قصار، شماره ۹۵.
۴. امام خمینی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۶۱۹-۷۲۰؛ سیدابوالقاسم خویی، منهاج الصالحین، ج ۱، ص ۴۳۲ و روحانی، المسائل المستحدثه، ص ۸۳.
۵. امام خمینی، همان و رساله نوین، ج ۲، ص ۲۱۵.
۶. امام خمینی، همان و سیدابوالقاسم خوئی، همان.
۷. امام خمینی، همان، ص ۶۱۷؛ سیدابوالقاسم خویی، همان، ص ۴۱۴ و روحانی، همان، ص ۶۴.
۸. محمدحسن نجفی، جواهر الکلام، ج ۲۵، ص ۷؛ امام خمینی، همان، ص ۶۵۳ و حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۳، ص ۱۰۴.